

Універсали Івани Мазепи крізь призму латинських і грецьких запозичень

С. Гриценко, І. Іванчик

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: ap730518@gmail.com

Paper received 17.06.19; Revised 28.06.19; Accepted for publication 02.07.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-204VII60-04>

Анотація. Мова як феномен, що демонструє усталеність і стабільність своєї структури, правил використання в різних комунікативних ситуаціях, водночас засвідчує динамізм, змінність у координатах простору й часу. Важливим чинником динаміки мови є запозичення з класичних мов, що засвідчені у багатьох універсалах Івана Мазепи та інших гетьманів України.

Ключові слова: динаміка, статика, розвиток, синхронія, діахронія, запозичення, мова-реципієнт, латинізм, грецизм.

Мова, як і суспільство, яке нею послуговується, постійно перебуває в русі, зазнає змін. Розрізнення статичності і динаміки в мові було чітко сформульоване представниками Казанської лінгвістичної школи М. Крушевським та І. Бодуеном де Куртене. Зокрема, було підкреслено, що в мові не існує незмінності, як і загалом у природі – все живе, все рухається, все змінюється, а спокій, зупинка, застій – явище умовне; це окремий випадок руху за умови мінімальних змін; статика мови є лише окремий випадок її динаміки або, швидше, її кінематики [2, с. 387]. Вчені наголошують, що змінність мови є її природним, іманентним станом. А. Білецький підкреслював, що серед інших знакових систем мова є надзвичайно складною, гнучкою, динамічною, здатною видозмінюватися не лише в часі та в просторі, а навіть в окремому акті мовного спілкування (комунікації), семіотичною системою [1, с. 529]. Зміни будь-якої мовної одиниці відбуваються не як поодинокі акти, що торкаються ізольованих елементів мови, а захоплюють усю її систему. Тому мова окресленого часового проміжку – це такий її стан, що водночас об'єднує минуле з новими елементами, явищами, характерними ознаками [5, с. 442].

Найбільше на зміни в мові, передусім на зміни лексики і семантики, впливають зміни культури суспільства: динаміка матеріальної сфери, оновлення форм виробництва, зміни суспільних відносин, трансформування культурних кодів, – усе це передбачає вербалізацію чи за допомогою вже наявних формальних засобів, чи новими одиницями мови. Важливим чинником динаміки мови, її лексики є запозичення.

Об'єктом нашого зацікавлення стали грецизми та латинізми, засвідчені в 100 універсалах Івана Мазепи [7]. Зауважимо, що Іван Мазепа був освіченим стратегом, засновником українського флоту; здобув хорошу освіту (закінчив Києво-Могилянську академію, навчався в Польщі), був поліглотом (знав російську, італійську, польську, німецьку, французьку, латинську і грецьку мови), піклувався про розвиток науки, освіти, культури та релігії. Іван Мазепа видав власним коштом Євангеліє арабською мовою; підтримував літературну діяльність І. Максимовича, Ф. Прокоповича, Д. Туптала, С. Яворського; направляв навчатися за кордон дітей козацької старшини.

Важливим джерелом вивчення діяльності Івана Мазепи як політика лишаються його численні універсали, які рясніють запозиченнями з різних мов, що було типово для мовного фону досліджуваного періо-

ду [докладніше див.: 3]. Серед іншомовної лексики універсалів гетьмана переважають грецизми та латинізми. Зауважимо, що ці мови відігравали особливу роль у політичному та релігійному житті України XVI–XVII ст. [4, с. 22-39].

Тематично серед зафіксованих в універсалах запозичень переважають:

- юридичні терміни: лат.: *антецесорь* 'посередник', *декрет* 'указ', *ексактор* 'охоронець, виконавець', *індукт* 'введення, представлення', *кремінал* 'злочин', *оказея* (*оказия*, *оказіаь*, *оказіяь*) 'випадок', *оуніверсаль* (*универсал*, *универсаль*, *универсал*) 'розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) у XVII–XVIII ст.', *фундовать* 'засновувати' (> *зфундовать*, *офундовать*, *пофундовать*, *фундованиеь*), *фундуиш* (*фундуишь*) 'основа', *презентовать* 'представляти' (> *презентуючи*), *приватный* 'особистий', *респект* 'повага' (> *респектуючи*, *респектуючи* 'поважуючи'), *регестр* (*регестрь*) 'список' та ін.;

- урядово-адміністративна лексика: гр.: *грамота* 'лист; офіційний письмовий акт правового значення, документ, що свідчить або встановлює щонебудь', *монарший* (*монаршийь*, *монаршый*) 'який належить монарху'; лат.: *императорский* 'те, що належить імператору', *канцелярія* (*канцелярия*, *канцелярия*, *канцелярия*) 'підрозділ організації, яка керує діловодством, службовим листуванням, оформленням документації', *маистрат* (*маистрать*, *майстрат*) 'у Литві, Польщі й на Україні (до другої половини XIX ст.), а також у деяких західноєвропейських країнах – орган міського самоврядування; муніципалітет', *майстратовый* 'той, що належить магістрату'

- релігійні терміни: гр.: *катедра* (*катедральний*) 'посада єпископа, який керує єпархією', *катедральний* 'той, що належить єпископу', *діяконь* 'помічник священика у відправі церковної служби; нижчий духовний чин', *ієродіакон* 'діякон у сані священника', *архидіакон* 'старший діякон, який служить при митрополиті', *архиепископ* (*архиепископль*) 'духовне звання, середнє між єпископом і митрополитом', *архиепископия* 'церква', *архиепископский* 'належний архієпископу', *архієрь* 'загальна назва вищих чинів духовенства (єпископа, архієпископа та ін.) у православних християн; особа, що має це звання', *архієрейский* (*архієрейский*) 'належний архієрею', *архимандрит* (*архимандрить*, *архиманьдрить*) 'найвище

духовне звання в монахів; титул ігумена монастиря; особа, що має цей титул', *архимандричий* (*архимандричий*) 'належний архимандриту', *архимандрия* 'монастир, яким керує архимандрит', *іеромонах* 'монах у сані священника', *ігумен* (*ігумень*) 'настоятель монастиря, голова Духовного собору у чоловічих монастирях', *ігуменія* 'місце, де збираються ігумени', *Лавра* 'великий православний чоловічий монастир, підпорядкований у своїй діяльності найвищій церковній владі', *монастир* (*манастыр*, *манастыр*) 'релігійна установа', *манастырський* (*манастырский*) 'належний монастирю', *митрополит* (*митрополит*, *митрополит*, *митрополит*) 'вище звання православних єпископів, а також особа, що має це звання' (> *митрополитанський*), християнський 'який належить до християнства', *церковь* (*церков*) 'релігійна організація духовництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості; будівля, в якій відбувається християнське богослужіння'; лат.: *пастир* 'священик', *пастирський* (*пастирский*) 'те, що належить пастирю';

- темпоральна лексика: лат.: *август* 'серпень', *априль* (*апрель*, *апрель*) 'квітень', *генвар* (*генварь*, *иануарий*, *иануарий*, *януарий*, *януарий*) 'січень', *декабрь* (*декаврий*, *декаврий*, *декаврий*) 'грудень', *июль* (*июль*) 'липень', *июнь* (*июнь*) 'червень', *май* (*май*) 'травень', *март* 'березень', *ноеврий* (*ноеврий*) 'листопад', *октябрь* (*октоврий*, *октоврий*) 'жовтень', *сентябрь* (*септевр*, *септеврый*, *септеврый*, *септеврый*, *септеврый*) 'вересень';

- запозичення на позначення *nomina personalia*: лат.: *ректор* 'особа, яка очолює духовний навчальний заклад', *реєментар* (*реєментар*, *реєментор*, *реєментар*, *реєментар*, *реєментар*) 'очільник війська', *канцелярист* 'дрібний службовець канцелярії; писар', *колега* 'товариш по спільній службі', *ротмістр* 'офіце, посесор 'власник, орендатор', *суццесор* 'спадкоємець трону, власник маєтку, поміщик'; гр.: *монарх* (*монарх*) 'єдиновладний голова держави';

- військова лексика: лат.: *реймент* (*реймент*, *реймент*, *реймент*) 'полк, військо; командування', *рейментарський* (*рейментарский*, *рейментарский*, *рейментарський*, *рейментарський*, *рейментарський*) 'те, що стосується очільника війська', *рейментарско* (*рейментарско*) 'військово', *рейментарство* 'командування військом', *армата* (> *арматный*) 'зброя', *рата* (> *ратный*, *ратный*, *ратный*) 'сплата боргу'.

Окрему групу становлять антропоніми та їх деривати, генеза яких сягає грецької: Агафія, Алексеевич (Алексеевич), Алексеевна, Андрей, Андрєвка, Андрєвич, Аньдроник, Андрониковский, Антоній, Варлаам (Варлаам), Василій (Василій, *Василій*, *Василей*, *Василь*, *Василев*), *Василіевич* (*Василіевич*, *Василевич*), *Васильковський*, *Власій* (*Власий*), *Варлаам*, *Георгій*, *Григорій* (*Григорій*, *Григорій*), *Григоріевич* (*Григоріевич*, *Григоревич*), *Демян*, *Ермолай*, *Захарій*, *Іван* (*Іван*, *Іван*, *Іван*, *Іоан*, *Іоан*, *Іоанн*, *Іоанн*, *Іоанн*, *Іоанн*, *Іоанн*, *Іоанн*), *Іванович* (*Іванович*), *Іванполь*, *Іванковський*, *Іванов*, *Іваненко*, *Ігнат* (*Ігнатій*), *Інноцентій*, *Іраклій*, *Лазар* (*Лазар*), *Леонтій* (*Леонтій*, *Леонтій*), *Леонтович*, *Леонтьєв*, *Марія*, *Матвей*, *Мартин*, *Никифор*, *Николай*, *Паусій*, *Петр*, *Петрович*, *Прокоп*, *Прокопович*, *Софія* (*София*, *Со-*

фія), *Софійській*, *Степан* (*Стефан*, *Стефан*), *Степанович* (*Стефанович*, *Стефанович*), *Степанов*, *Тарасовка*, *Тимофей*, *Тимофеевич* (*Тимофеевич*, *Тимофеевич*), *Трофимий* (*Трофимій*), *Трофимія*, *Федор* (*Феодор*), *Федоровича*, *Федоровий*, *Феодосій* (*Феодосій*), *Христофор* (*Криштофор*)

та латинської мов: *Виктор*, *Герман* (*Герман*), *Константій*, *Константинович*, *Константинович*, *Корнеевич*, *Лаврин*, *Лаврентій*, *Максим* (*Максим*), *Максимович*, *Максимовський*, *Павло*, *Павлиха*, *Павлувка*, *Павловський*, *Роман*, *Романович*, *Романовський*, *Сильвестр*.

Неусталеність графічної репрезентації латинських і грецьких запозичень, наявність паралельних форм свідчить про мовні «вагання» тодішніх писарів, про неостаточну унормованість української літературної мови, зокрема ділового стилю. Представлений перелік запозичень засідчує перевагу латинізмів над грецизмами практично в усіх тематичних групах лексики, що було зумовлено тією виключною роллю, яку відіграла латинська мова у політичному, культурному, зокрема освітньому, житті України окресленого часового зрізу. Виняток становлять грецькі запозичення на позначення релігійних понять, які в універсалах Івана Мазепи значно переважають над латинізмами. Зауважимо, що в Україні існувала багатомовна культурна культура, чітка релігійна ієрархія, а відповідно – і розгалужена система номенів, які потрапили у мову-реципієнт у давніший період і мають свою історію переймання, входження, пристосування, адаптації та функціонування в українській мові.

Запозичення (як моно- так і полісемантичні) та їх деривати різняться часом переймання, часом першої фіксації різножанрових писемних пам'яток, зокрема пор.:

цсл. *владыка* 'титул духовних осіб високого чину, владика' 1322 р., *владычество* 'сан' 1556–1561 рр., 'церковно-адміністративний округ, що знаходиться під правлінням владика' 1561 р.;

архиепископ 'архієпископ' 1148 р., *архиепископия* 'архієпископська влада' 1270 р., 'єпархія' 1383 р., *архиепископський* XII ст., *архиепископство* 'сан архієпископа' 1165 р., 'єпархія' 1589 р.;

архирарх 'архієрарх, архієпископ' 1448 р.;

архирей 'архієрей' 1076 р., *архиреев* 'який належить архієрею' XIII–XIV ст., *архирейський* 'id.' 1284 р., *архирейство* 'сан архієрея' 1597–1598 рр., 'єпархія' 1650 р., 'сукупність архієреїв' 1605–1606 рр.;

епископ 'єпископ' XII ст., *епископство* 'сан і посада єпископа' XII ст., 'церковно-адміністративний округ, єпископство, єпархія' 1579 р., *епископствование* 'займати посаду єпископа, бути єпископом' 1634 р., *епископський* 'який стосується єпископа, належить або властивий йому' XII ст., *епископий* 'id.' 1594 р., *епископия* 'єпархія єпископа' 1280 р.;

архимандрит 'титул ігумена монастиря' XII ст., *архимандрита* 'id.' 1540 р., *архимандритий* 'id.' 1591 р., *архимандритов* 'належний архимандриту, архимандритів' 1541 р., *архимандритий* 'id.' 1592 р., *архимандритський* 'id.' 1571 р., *архимандрич* 'id.' XIV ст., *архимандричий* 'id.' 1545 р., *архимандрический* 'id.' 1631 р., *архимандритство* 'сан архимандрита' 1576 р.,

архимандрития 'id.' 1406 р., *архимандрития* 'id.' 1624 р., *архимандритство* 'монастир, очолюваний архимандритом' 1509–1633 рр., *архимандрия* 'id.' 1540 р., *архимандрития* 'id.' 1546 р.;

архидияконь 'архідиякон, старший диякон' XII ст.; *дияконь* 'духовна особа нижчого рангу, диякон' 1056–1057 р., *дияковъ*, *дияконовъи* XII ст., *дияконьскый* 'дияконський' XII ст., 'id.' 1577 р., *дияконьство* 'посада або звання диякона' XII ст.;

дѣякъ – у давньоруських писемних пам'ятках ця лексема засвідчена зі значеннями 'церковний служитель першого ступеня священства; помічник священника при богослужінні та в підтримці встановленого в церкві порядку' (XII ст.), 'дьячок, церковний причетник, який не має ступеня священства' 1280 р.; у писемних пам'ятках XIV ст. – 'посадова особа на Русі' 1339 р., 'діловод у княжій чи королівській канцелярії' 1359 р., у XVI ст. – 'писар' 1503 р., 'нижчий служитель у церкві, помічник священника, дяк' 1558 р.

Наведена семантична та формальна хронологія засвідчила відкритість українського лексикону та мови загалом до новацій та дериваційної розбудови. Кожне запозичення має свою історію, описуючи яку досліднику необхідно відповісти на ключові запитання: з якою метою (чому) було запозичене це слово? чи

існував питомий відповідник цьому запозиченню? яким чином (усним чи писемним, безпосереднім чи опосередкованим) був перейнятий цей іншомовний елемент? як запозичення адаптувалося до системи мови-реципієнта? яка подальша доля цієї лексеми в українській мові? Лише за умови створення історії кожного слова, ми матимемо право говорити про створення оновленої *Історії української мови*.

Таким чином, в історичній ретроспективі мова становить динамічну систему з притаманними їй змінністю під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників; збереженням основних функцій; відносною стабільністю структури.

Ю. Сорокін справедливо зазначав, що історична лексикологія у своїх висновках спирається, з одного боку, на соціальні передумови, що накладають свій відбиток на появу і функціонування слова в мовній практиці, з другого, – на факти власне мовні, насамперед на взаємозв'язки лексики в різноманітних семантичних та ідеографічних об'єднаннях, її формальну будову, межі і характер функціонування в мовленні [6, с. 8]. Тому аналіз мовних змін вимагає комплексного врахування характеру, місця та причин мовної еволюції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий А. А. Язык – динамическая знаковая система // Выбранные работы, Київ, 2012, С. 529–535.
2. Бодуэн де Куртене И. А. Некоторые из общих положений, к которым довели Бодуэна его наблюдения и исследования явлений языка // Хрестоматия по истории русского языкознания, Москва, 1973, С. 386–388.
3. Грыценко С. Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст. Монографія. Київ, 2017, 934 с.
4. Гриценко С. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI – XVII століття. Монографія. Київ, 2011, 367 с.
5. Реформатский А. А. Введение в языковедение, Москва, 2001, 536 с.
6. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30–90-е годы XIX века, Москва, Ленинград, 1965, 565 с.
7. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Ч. II. Київ; Львів, 2006, 799 с.

REFERENCES

1. Beletsij, A. A. Language is a dynamic sign system // Selected works, Kyiv, 2012, P. 529–535.
2. Baudouin de Courtenay, I. A. Some of the general sentences, to which Baudouin has come from his observations and investigations of language phenomena // Readings of Russian linguistics, Moscow, 1973, P. 386–388.
3. Grytsenko S. Dynamic of lexicon of the Ukrainian language of XVI – XVII cts. Monography. Kyiv, 2017, 934 p.
4. Grytsenko S. Lexical latinisms in Ukrainian texts of the end of XVI – XVII centuries. Monography. Kyiv, 2011, 367 p.
5. Reformatkij, A. A. Entering into linguistics, Moscow, 2001, 536 p.
6. Sorokin, Ju. S. Development of dictionary composition of Russian literature language in 30–90-th years of XIX century, Moscow, Leningrad, 1965, 565 p.
7. Ivan Mazepa's universals (1687–1709). Part II. Kyiv; Lviv, 2006, 799 p.

Ivan Mazepa's universals through the prism of Latyn and Greek borrowings

S. Grytsenko, I. Ivancyk

Abstract. Language as phenomenon, which demonstrates persistence and stability of its structure, using rules in different communicative situations, at the same time shows its dynamism, mutability in space and time coordinates. Borrowings from classical languages, fixed in numerous Ivan Mazepa's and other Ukrainian hetmans' universals, are the important factor of dynamic of language.

Keywords: dynamic, static, development, synchrony, diachrony, borrowing, language-recipient, latinism, greekism.